

Seweryn Pollak jako tłumacz Borysa Pasternaka. Z historii przekładów z języka rosyjskiego na język polski

Abstract

Seweryn Pollak as a Translator of Boris Pasternak's Works: From the History of Translations from Russian into Polish

The article presents Seweryn Pollak as a translator of Boris Pasternak's works from Russian into Polish with respect to his translation practice expertise. Pollak's interests included not only the history of the Polish reception of translated Russian literature, but also the theory and history of translation. The article attempts to reconstruct Pollak's perspective on the art of translation and its main categories such as style, versification, choice or evaluation criteria.

Keywords: Seweryn Pollak, Boris Pasternak, translation studies, translations from Russian into Polish, literary translation, style

Słowa kluczowe: Seweryn Pollak, Borys Pasternak, przekładoznawstwo, tłumaczenia z rosyjskiego na polski, tłumaczenia literackie, styl

W 1936 roku Seweryn Pollak debiutował jako tłumacz zbiorem przekładów zatytułowanym *Z nowej liryki rosyjskiej* (Wydawnictwo Jakuba Mortkowicza) zawierającym utwory trzech w zasadzie nieznanych na polskim gruncie poetów rosyjskich: Borysa Pasternaka, Nikołaja Gumilowa i Wielimira Chlebnikowa. Był to – jak o tym mówił w wywiadzie dla Polskiego Radia z 18.09.1958 roku – właściwy debiut wymienionych twórców w Polsce, gdyż jeśli chodzi na przykład o wiersze Pasternaka, kilka z nich tłumaczyli wcześniej

Włodzimierz Słobodnik¹, Julian Tuwim² i Władysław Broniewski³. Jednak przekłady te były stosunkowo nieliczne, rozproszone po czasopiśmie i dlatego pozostawały nieznanne szerszej publiczności. Recenzując ów wybór w „Tygodniku Ilustrowanym”, Ludwik Fryde zauważył, że poetów, których wiersze weszły do tomu, łączy „ekscentryczność wyobraźni”. Pollak tak komentował tę uwagę:

„Wydaje mi się, że to, co niegdyś Fryde nazwał ekscentrycznością wyobraźni, było odrębnością wyrazu poetyckiego, a ta odrębność istotnie zawsze mnie pociągała, bo kryje się poza nią odrębność świadomości poetyckiej, inne widzenie świata, inne jego ujmowanie”⁴.

Borys Pasternak należał obok Aleksandra Błoka do grona ulubionych pisarzy Seweryna Pollaka. Pollak mówił o nim: „Pasternak to moja pierwsza miłość poetycka, której do tej pory pozostałem wierny”⁵. Tłumacz uważał go za jednego z twórców, którzy wywarli największy wpływ na kształt literatury rosyjskiej XX wieku, widział w nim jednego z najważniejszych wyrazicieli ducha swoich czasów. Był znawcą nie tylko jego twórczości, lecz także biografii, wiedział wiele o relacjach twórczych, w jakie wchodził poeta, w swojej pracy przekładowej wciąż powracał do spuścizny artystycznej Rosjanina. Choć Pollak doceniał Pasternaka przede wszystkim jako poetę, był zdania, że istotnymi kontekstami

¹ Zob. Borys Pasternak, „Pamięci Demona Lermontowa”, tłum. Włodzimierz Słobodnik, w: Włodzimierz Słobodnik, *Spacer nad Wisłą* (Warszawa: Wydawnictwo Kwadryga, 1931), 59. We wspomnianym tomie znalazły się przekłady wierszy Pasternaka *Z przesądu* i *Lato pióra Słobodnika*. Zob. na ten temat Seweryn Pollak, *O przekładach poetyckich Włodzimierza Słobodnika*, [maszynopis przemówienia wygłoszonego w Polskim PEN-Clubie w 1981 roku z okazji wręczenia Słobodnikowi nagrody za przekłady poetyckie za 1980 rok], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pollak wspominał: „Pamiętam za to dobrze pierwsze przekłady Słobodnika z Borysa Pasternaka, drukowane w jego wczesnym zbiorze poezji *Spacer nad Wisłą* wydanym w 1931 roku. Były tam trzy wiersze: *Pamięci Demona*, *Z przesądu*, *Lato* i były to bodaj pierwsze polskie tłumaczenia z Pasternaka. I znamienne dla stosunku Słobodnika wobec tłumaczonych przez niego wierszy, że trzydzieści lat później, kiedy wydawałem polski wybór Pasternaka, Słobodnik całkowicie przerobił swój przekład *Lata*, zbliżając go do oryginału, nasycając poetycko, choć przecież i to pierwsze tłumaczenie, kiedy je czytam teraz, pomimo że niezbyt dokładne, wiernie oddaje pasternakowską atmosferę. Kiedy już mowa o Pasternaku, to muszę wspomnieć, że Słobodnik pozostał wierny temu poecie. W jego *Niepokoju wieczornym* znajdujemy pełen magii słownej wiersz *Zrucajmyż garście słów*, a we wspomnianym już wyborze poezji Pasternaka jest wiele jego pięknych przekładów”. Zob. Seweryn Pollak, *Z przekładów poetyckich Włodzimierza Słobodnika*, [maszynopis przemówienia wygłoszonego w Polskim PEN-Clubie w 1981 roku z okazji wręczenia Słobodnikowi nagrody za przekłady poetyckie za 1980 rok], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

² Zob. Borys Pasternak, „*Z przesądu*”, tłum. Julian Tuwim, *Wiadomości Literackie* 56 (1933); Borys Pasternak, „*Margaryta*”, tłum. Julian Tuwim, *Wiadomości Literackie* 56 (1933); Borys Pasternak, „****Tak się zaczyna. Z rokiem, dwoma...*”, tłum. Julian Tuwim, *Wiadomości Literackie* 56 (1933); Borys Pasternak, „*Balzak*”, tłum. Julian Tuwim, *Wiadomości Literackie* 56 (1933); przedruk w: Julian Tuwim, *Tłumaczenia poetyckie. Wybór dzieł*, oprac. Tadeusz Januszewski (Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 2006), 482–486.

³ „Piszę nowe wiersze oraz tłumacze poematy Pasternaka *Rok 1905* i *Lejtnant Szmil* (kto to wyda?)” – stwierdził Broniewski w odpowiedzi na ankietę: „W pracowniach pisarzy polskich”, *Wiadomości Literackie* 22 (1930): 2. Krótki fragment *Roku 1905* Borysa Pasternaka w przekładzie Broniewskiego ukazał się w październikowym wydaniu *Wiadomości Literackich* 47 (1933).

⁴ Zob. Seweryn Pollak, „*Wstęp*”, w: *Przybliżenia. Od Tjutczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pierwodruk: Seweryn Pollak, „*Wstęp*”, w: *Przybliżenia. Od Tjutczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1973).

⁵ Wywiad z Sewerynem Pollakiem o pracy tłumacza dla Polskiego Radia. (PR, 18.09.1958) <https://www.polskie-radio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021].

rozumienia jego twórczości poetyckiej są jego szkice i korespondencja. Dlatego właśnie podjął się ich przekładu⁶. W wywiadzie dla Polskiego Radia (PR, 18.09.1958) Pollak podkreślał:

„Zarówno o wyborze poety, którego się tłumaczy, jak i o wyborze wiersza, musi przecież decydować jakieś rzeczywiste zamiłowanie. Poeta tłumacz z prawdziwego zdarzenia powinien wybierać tylko poetów, których lubi i wiersze, które mu odpowiadają. Wtedy jest szansa, że powstaną tłumaczenia naprawdę dobre. (...) Błok, podobnie jak Pasternak, jest mi bliski od dawna i od dawna go tłumaczę (...). Zdaje mi się, że tłumacz poezji musi być bardziej wszechstronny i bardziej wykształcony niż poeta oryginału. Przecież zanim przystąpi do pracy nad jednym wierszem, musi doskonale poznać cały w najszerszym tego słowa znaczeniu klimat, w którym ten wiersz powstał. Najbardziej niebezpiecznym tłumaczem jest mimo wszystko tłumacz bez stylu, tłumacz bez własnej indywidualności. Wszystkie jego przekłady stają się szare, bezbarwne, a wszyscy tłumaczeni poeci podobni do siebie. Doświadczenie i nasz dorobek przekładowy przekonują nas o tym, że najlepszymi tłumaczami są wybitni poeci, bo właśnie oni potrafią maksymalnie zbliżyć przekład do oryginału, choć właśnie oni wyciskają na nim własne piętno”⁷.

Pisarstwo Pasternaka przez lata inspirowało Pollaka do rozważań nad stylem artystycznym jako zagadnieniem przekładoznawstwa. Pollak analizował pod tym kątem nie tylko Pasternakowskie tłumaczenie Leśmianowskiego wiersza *Do siostry*⁸, lecz także sam – jako tłumacz – interesował się ukształtowaniem stylistycznym utworów rosyjskiego poety, zauważał zmienność tego stylu wraz z upływem czasu, wmyślał się w to, co decydowało o specyfice poetyki wierszy Rosjanina, zastanawiał się, jak radzili sobie z jego idiomem poetyckim inni tłumacze. Podejmując rozważania nad przekładami poezji Pasternaka autorstwa Włodzimierza Słobodnika, Seweryn Pollak wprowadził do swojej refleksji o przekładzie kategorię intuicji poetyckiej, pozwalającej na „pochwyceni[e] czynnika metafizycznego w wierszu, tego, co stanowi otoczkę wiersza, jego najistotniejsze wnętrze treści”⁹. Zdaniem Pollaka, jeśli tej poetyckiej intuicji zabraknie, utwór poetycki sprowadzony zostaje do tłumaczenia fabuły, a w konsekwencji przekład gubi treść wewnętrzną wiersza. Kategoria intuicji poetyckiej mogła pojawić się w rozważaniach Pollaka obok refleksji o komponentach formy wierszowej, ponieważ dla tłumacza wiersz w przekładzie nie był prostą sumą słów odwzorowanych w innym języku, analogicznie jak nie był sumą pięknych zdań:

⁶ Pollak uważał wręcz, że pogłębienie jego zainteresowań poezją rosyjską było nieodzowne, by mógł stać się świadomym tłumaczem. Zob. Seweryn Pollak, „Wstęp”, w: *Przybliżenia. Od Tułtcewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

⁷ Wywiad z Sewerynem Pollakiem o pracy tłumacza dla Polskiego Radia. (PR, 18.09.1958). Cytowany fragment wypowiedzi Pollaka stał się później komponentem audycji Elżbiety Skrzyneckiej pt. *Granice pamięci. Rzecz o Sewerynie Pollaku, część I*, (PR, 28.05.1989) <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021].

⁸ Seweryn Pollak, „Odształcenia w przekładzie poetyckim [Wiersze polskie w przekładach Borysa Pasternaka]”, w: Seweryn Pollak, *Ruchove granice* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 195–211.

⁹ Seweryn Pollak, *Z przekładów poetyckich Włodzimierza Słobodnika*, [maszynopis przemówienia wygłoszonego w Polskim PEN-Clubie w 1981 roku z okazji wręczenia Słobodnikowi nagrody za przekłady poetyckie za 1980 rok], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

„A więc utwór artystyczny – stwierdzał tłumacz – nie jest sumą mniej lub bardziej pięknych zdań¹⁰, lecz organiczną całością. Elementy stylu zawarte w utworze, figury retoryczne, zestawienia słowno-pojęciowe, kalambury, gry słów organiczne w języku oryginału nie zawsze znajdują słowne odpowiedniki w języku, na który się tłumaczy. Zdarza się często, że tłumacz nie ma innego wyjścia i musi przesuwać na przestrzeni utworu owe chwytły formalne ściśle związane z brzmieniem słowa, z jego specyficznym w języku rodzimym znaczeniem. O wartości przekładu decydują nie poszczególne zdania, lecz styl całego utworu. Poza tym tłumacz prawdziwy, tłumacz artysta nie robi kalki językowej, bo do tego służy maszyna cybernetyczna, lecz ma prawo do własnej interpretacji utworu, nawet do pewnych przeosteżeń i przerysowań”¹¹.

Pasternak, zmarginalizowany jako twórca w Związku Radzieckim, musiał znaleźć się na liście poetów tłumaczonych przez Seweryna Pollaka i w toku jego prac translatorskich nie mógł z niej zniknąć przez dziesięciolecia, ponieważ tłumacz, pochylając się nad przekładami literatury rosyjskiej – wbrew tendencjom jego czasów do jej ideologicznej redukcji – pragnął ukazać ją w całym jej blasku, dać jej możliwie pełny i wielokształtny obraz, ponieważ sądził, że „w polifonii, w (...) wielorakości odczuwać objawia się głos epoki”¹².

Dążył do tego wszelkimi możliwymi sposobami. Na przykład: wspólnie z Ziemowitem Fedeckim (którego poznał w 1946 roku i który przywiózł ze Związku Radzieckiego szkic Pasternaka o Chopinie opublikowany później w „Kuźnicy”) Pollak redagował kwartalnik „Opinie”¹³ rozwiązany po drugim numerze. Fedeki (który pracował jako attaché prasowy w Moskwie i wspierał finansowo pozbawionego środków do życia Pasternaka) przywiózł z Moskwy także rękopis *Doktora Żywago*, który dostał od Pasternaka. Fedeki wspominał w audycji *Granice pamięci. Rzecz o Sewerynie Pollaku, część I* z 1958 roku o tym, że Pollak chciał przełożyć tę powieść, ostatecznie jednak tłumacze powierzyli to zadanie Marii Mongirdowej, która ukończyła studia na Uniwersytecie Kijowskim i znała doskonale środowisko, w którym funkcjonowali bohaterowie utworu.

Kiedy fragment jej tłumaczenia ukazał się w „Opiniach” (a warto dodać, że *Doktor Żywago* opublikowany został w Związku Radzieckim ponad trzydzieści lat później), wybuchł wielki skandal. Wydrukowano szereg krytycznych artykułów – pierwszy z nich, opublikowany w Moskwie w „Literaturnoj Gazecie”, nosił tytuł *Czyje to są opinie?*. Z tekstu wynikało, że to opinie rewizjonistów, którzy wyciągają z lamusa teksty niewarte druku

¹⁰ Słychać tu echa polemiki z Tadeuszem Peiperem, dla którego zdanie było podstawową jednostką kompozycyjną wiersza. W tekście *Nowe usta* Peiper pisał: „Poemat jest to tworzenie pięknych zdań”. Tadeusz Peiper, „Nowe usta. Odczyt o poezji”, w: Tadeusz Peiper, *Tędy. Nowe usta* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972), 342.

¹¹ Seweryn Pollak, *O rzeczowości recenzji*, [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

¹² Zob. Seweryn Pollak, „Wstęp”, w: *Przybliżenia. Od Tiutczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

¹³ W skład redakcji wchodził także Andrzej Stawar, Stefan Treugutt i Wanda Padwa.

i słusznie zapomniane w Związku Radzieckim¹⁴. W innym artykule Fedeci został określony mianem konia trojańskiego¹⁵. Przedstawiciele Związku Pisarzy ZSRR wzywali Pollaka, by pod nieobecność Fedeckiego, który w owym czasie przebywał w szpitalu, przybył do Moskwy i wyjaśnił całą sytuację. Podczas spotkania – jak mówił Fedeci – Konstantin Simonow zapytał, dlaczego w Polsce publikuje się Pasternaka i Achmatową zamiast uznanych oficjalnie pisarzy. Pollak tłumaczył, że utwory wspomnianych twórców nie były dawno drukowane, stąd decyzja o ich publikacji w pierwszej kolejności. Deklarował, że później ukazał się teksty Simonowa i innych autorów.

Redakcja „Opinii” przyplącała to zamknięciem czasopisma. Wcześniej Pollak i Fedeci zostali wezwani do Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej. Spotkania odbywały się o tej samej porze w dwóch różnych lokalizacjach. Fedeckiemu zaproponowano reorganizację czasopisma i objęcie funkcji redaktora naczelnego. Pollakowi zaoferowano to samo pod warunkiem odsunięcia Fedeckiego. Tłumacze wymienili się tymi informacjami, a „Opinie” wkrótce zostały zlikwidowane. Pomimo takiego finału sprawy Pollak i Fedeci bardzo dobrze wspominali okres spędzony na pracach przy czasopiśmie, ponieważ mogli wówczas robić to, na czym naprawdę im zależało. Obaj tłumacze byli wielkimi admiratorami twórczości Pasternaka, na którego w Związku Radzieckim zorganizowano nagonkę. Według relacji Fedeckiego po śmierci Marii Mongirdowej, zaraz po tym, gdy Pollak przystąpił do przekładu *Doktora Żywago*, Państwowy Instytut Wydawniczy zerwał z nim umowę i tłumacz stracił szansę na wykonanie tego tłumaczenia. Pomimo niesprzyjających okoliczności radość z obcowania z twórczością Pasternaka Pollak potwierdził w wywiadzie dla Polskiego Radia z 1958 roku:

„Pasternak – mówił – to moja pierwsza miłość poetycka, której do tej pory pozostałem wierny. Odwiedziłem go na jesieni '56 roku i w rok później. Zobaczyłem dom Pasternaka, a to ma naprawdę duże znaczenie. Przyroda, świat rzeczy zajmują w jego twórczości miejsce ogromnie ważne. Poezja jego jest niesłychanie konkretna i dużo z jego wierszy, zwłaszcza wierszy z ostatniego okresu, bardzo mocno tkwi w pejzażu Pieriedelkina, podmiejskiej miejscowości, gdzie mieszka ten poeta trzymający się z dala od literackich rozgrywek. Las, przez który się jedzie, pola, kolej elektryczna na horyzoncie, to już wprowadza w atmosferę wierszy tego poety. Dzień mojej wizyty był pogodny, ale doskonale wyobrażam sobie ten właśnie pejzaż w strugach ulewy, w burze, w zamieć, które tak uparcie buszują w wierszach Pasternaka”¹⁶.

¹⁴ Audycja Elżbiety Skrzyneckiej, *Granice pamięci. Rzecz o Sewerynie Pollaku, część I*, (PR, 28.05.1989) <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021]. Zob. też „Powstanie kwartalnika «Opinie» [8 sierpnia 1957]”, w: *Kronika życia literackiego w PRL*, oprac. Roman Loth, 236. O sprawie pisał również uczeń Seweryna Pollaka, Adam Pomorski w artykule „O Sewerinie Pollaku”, *Nowaja Polska* 11 (2001): 39. W wersji skróconej artykułu ukazał się w: Adam Pomorski, „O Sewerynie Pollaku (1906–1988) w dziesiątą rocznicę śmierci”, *Zeszyty Literackie* 64 (1998): 140–148.

¹⁵ Zob. audycja Elżbiety Skrzyneckiej, *Granice pamięci. Rzecz o Sewerynie Pollaku, część I*, (PR, 28.05.1989) <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021].

¹⁶ Audycja Elżbiety Skrzyneckiej, *Granice pamięci. Rzecz o Sewerynie Pollaku, część I*, (PR, 28.05.1989) <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021].

Tłumacząc jego wiersze, Pollak wnikał głęboko w przemiany ich poetyki. W cytowanej rozmowie na przykładzie tekstu poetyckiego *Muzyka* pokazywał, jak z biegiem czasu styl poetycki Rosjanina stawał się coraz bardziej oszczędny. Miał również świadomość tego, jak bardzo praca z przekładem oddziaływać może na styl twórczości samego tłumacza¹⁷.

W roku 1966, trzydzieści lat od wydania wspomnianego wcześniej pierwszego zbioru poezji z tłumaczeniami wierszy Pasternaka, Gumilowa i Chlebnikowa, Seweryn Pollak otrzymał nagrodę Polskiego PEN-Clubu za przekłady z literatury obcej na język polski. Odbierając to wyróżnienie, stwierdzał:

„zwłaszcza poezji Pasternaka i Błoka poświęciłem właściwie wszystkie lata mojej pracy tłumacza i krytyka. Ten dobór, jak każdy samorzutny, nie narzucony – jest niewątpliwie dowodem określonych zamiarów poetyckich, które najczęściej niezbyt się w czasie zmieniają”¹⁸.

W cytowanym wystąpieniu Pollak skoncentrował się na tym, co uległo zmianie w toku jego trzydziestoletnich wówczas zmagania z przekładem artystycznym. Przede wszystkim tłumacz zweryfikował pogląd o niezawodności tych czy innych rozwiązań translatorskich, zrozumiał, „jak względna jest cnota wierności, na którą jako autorzy bardzo zazwyczaj liczymy, a która w zasadzie wydaje się podstawowym przykazaniem w dekalogu tłumacza”¹⁹. Nie zmienił jednak zdania, że najważniejsze zadanie i zasługa tłumacza to „maksymalne zbliżenie się do oryginału, jak najwierniejsze odtworzenie w materiale innego języka wszystkich właściwych dla danego twórcy elementów treściowych i stylistycznych”²⁰, choć z biegiem lat zyskiwał świadomość utopijności tych postulatów, ponieważ zauważał, że realizacja takiego przedsięwzięcia wymagałaby od autora przekładu „rezygnac[i] (...) z własnej interpretacji, z własnego pojmowania określonego dzieła literackiego, szerzej mówiąc, z własnego poglądu na literaturę”²¹.

Myśląc o zagadnieniu wierności przekładu, Pollak powoływał się na autorytet Juliana Tuwima, który wymagał od tłumacza dokładnego oddania wzorca metrycznego oraz melodii utworu oryginalnego. Tłumacz przypominał, że dla tak rozumianej wierności Tuwim gotów był zrezygnować z odwzorowania rozwiązań leksykalnych tekstu źródłowego, a czasem nawet jego warstwy semantycznej.

Wielką fascynację literaturą rosyjską i zainteresowanie przekładem artystycznym, w szczególności zaś poetyckim, zawdzięczał Pollak – jak wspominał – swojemu przyjacielowi, Franciszkowi Siedleckiemu, którego poznał w Kole Polonistów na Uniwersytecie

¹⁷ Wyrażał tę świadomość, zauważając ukłasyfikowanie się stylu Tuwima w toku tłumaczenia przez niego dzieł Puszkina. Zob. Seweryn Pollak, *Dwie recepcje poezji rosyjskiej*, [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

¹⁸ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pierwodruk: „Życie Warszawy” 1966, nr 288.

¹⁹ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²⁰ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²¹ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

Warszawskim i który był badaczem zajmującym się poezją rosyjską – także w ujęciu wersologicznym, zainteresowanym osiągnięciami rosyjskiej szkoły formalnej. To właśnie on przekonał Pollaka do teorii przekładu Kornieja Czukowskiego²², zgodnie z którą tłumaczenie żyje krótko, to znaczy, że żyje dopóty, dopóki czytelnicy zachowują zdolność odbioru konwencji językowej, którą zastosował tłumacz.

„I właśnie ta sytuacja – podkreślał Pollak – gdy tłumaczenie może zostać zaatakowane i podważone z każdego punktu widzenia – właśnie ta sytuacja sprawia, że przekład, a zwłaszcza przekład poetycki – jest sztuką. Jest sztuką, ponieważ tłumacz rozłożywszy jak chemik utwór oryginalny na poszczególne pierwiastki, zbiera je w innym układzie, ustala inne hierarchie, wartości i tworzy dzieło autonomiczne, takie sam[ó] jak oryginał, ale przecież na innych elementach zbudowane. Gdy mówię o tej inności, to mam nie tylko na myśli odrębne właściwości semantyczno-dźwiękowe innego języka, innego stylu i innej obyczajowości, ale również tę poprawkę, jaką wnosi w przełożony utwór odrębna indywidualność tłumacza, jego osobista interpretacja i osobiste właściwości stylistyczne”²³.

Pollak porównywał tłumacza do wirtuoza:

„Wirtuoz jest wtedy tylko naprawdę wirtuozem, jeśli potrafi sprawić, ażeby utwór muzyczny, który odtwarza, zabrzmiał w sposób nowy i oryginalny. Wydaje mi się – dodawał – a mamy na to dowody w historii przekładów – że starzej się przedwcześnie tylko utwory tłumaczone bez inwencji, bez pasji, bez indywidualnego wyrazu”²⁴.

Pollak przestrzegał jednak przed nadmierną indywidualizacją w przekładzie, ponieważ był zdania, że nie każdy może sobie na nią pozwolić, ponieważ nie każdy jest twórcą na miarę Juliana Tuwima. Jeśli nie ma się porównywalnego talentu poetyckiego i translatorskiego, od indywidualizacji w przekładzie tylko krok do uzurpacji²⁵.

Twórca *Ruchomych granic* uważał, że kongenialne tłumaczenia nie są dziełem przypadku, ale wynikiem gruntownej znajomości osiągnięć artystycznych danego twórcy oraz zycia się tłumacza z poezją autora:

„Przekłady znakomite to dar losu, rzadko powstają przypadkowo, a najczęściej są wynikiem długoletniego obcowania z poetą, zamiłowania, wczucia się w jego twórczość, pochwycenia w sprzyjającej chwili tych najistotniejszych elementów stylu i tonacji wewnętrznej, bez których przekład poetycki, choćby był najbardziej poprawny, staje się szary, bezbarwny. Ten moment przesądza, moim zdaniem, w ogóle całą sprawę polityki wydawniczej w dziedzinie tłumaczeń poezji, polityki, która powinna być długofalowa i przezornie planowana, aby redaktorzy i tłumacze mieli dużo, niewspółmiernie więcej niż przy prozie, czasu na właściwy dobór tekstów, na krytyczne spojrzenie, na skrupulatną selekcję”²⁶.

²² Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²³ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²⁴ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²⁵ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²⁶ Seweryn Pollak, *Dwie recepcje literatury rosyjskiej*, [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

Pollak był przekonany, że poetę i jego tłumacza mogą łączyć nieuchwytnie więzi, wierzył w prawo powinowactw:

„Uważam – stwierdzał – że złym jest tłumaczem tłumacz całkowicie obiektywny, beznamiętny, nie posiadający własnego języka, własnego stylu, własnego widzenia poezji. Przekłady beznamiętne, choćby spełniały podstawowe wymagania wierności tekstualnej, czy nawet wierności obrazowania – nie mają szans na przetrwanie. Tłumacz, moim zdaniem, jeśli ma żywy stosunek do poezji tłumaczonej i jednocześnie, jeśli czynnie żyje poezją swojego czasu, pomimo woli pozostawia w przekładzie częśćkę swojej indywidualności. Przejawia się to w rzeczach na pozór drobnych: w doborze synonimów, w ustaleniu kanonu językowego danego poety, w większym lub mniejszym przesunięciu, czy to w kierunku zemocjonalizowania wiersza, czy też przekazu – w miarę możliwości wiernego – zawartych w nim treści intelektualnych. Dopiero takie przekłady, w których znajduje się odbicie, choćby mimowolne, świata pojęć i przeżyć epoki, w jakiej żyje tłumacz, są dla jego współczesnych bardziej do przyjęcia niż «moralnie obojętne»²⁷.

Choć Seweryn Pollak wiedział, że nawet najbardziej genialny poeta nie może dać gwarancji, że wszystkie wychodzące spod jego pióra przekłady będą równie znakomite, to upatrywał w twórcy przekładu „jedną z centralnych postaci kultury XX wieku, kultury, o której da się powiedzieć tyleż rzeczy pochlebnych, co gorzkich i przerażających”²⁸. Tłumacz widział w sztuce przekładu aktywność nieodzowną, wzbogacającą poszczególne kultury narodowe czy po prostu nasze życie „najcenniejszymi pierwiastkami kultury ogólnoludzkiej”²⁹. Pisał o przekładzie jako „pomnożeniu i wzbogaceniu kultury polskiej osiągnięciami innych narodów”³⁰. Nie godził się na służebne rozumienie roli tłumacza. W tłumaczu widział zawsze współtwórcę.

Zainteresowanie Pollaka Pasternakiem, literaturą rosyjską, sytuacją tłumacza miało także horyzont inny niż kultura, z której pochodził poeta i w której zakorzenione były tłumaczone teksty. Tym drugim, nie mniej ważnym punktem odniesienia w refleksji przekładoznawczej autora *Ruchomych granic* była historycznie ujęta specyfika polskiej recepcji literatury rosyjskiej. W szkicu *Dwie recepcje poezji rosyjskiej* Pollak wskazywał na odmienność czynników wpływających na zainteresowanie poezją rosyjskojęzyczną w dwudziestoleciu międzywojennym i po II wojnie światowej. W tym pierwszym okresie działalność przekładowa z języka rosyjskiego miała charakter spontaniczny – za przełomowe wydarzenie tego czasu uznawał Pollak publikację w 1923 roku niewielkiej antologii *Nowa poezja rosyjska* pod redakcją Leonarda Podhorskiego-Okołowa i Wacława Denhoff-Czarnockiego. Innym ważnym, według niego, momentem było wydanie tłumaczenia poematu *Obłok w spodniach* Włodzimierza Majakowskiego pióra Juliana Tuwima.

²⁷ Seweryn Pollak, „Wstęp”, w: *Przybliżenia. Od Tułczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972].

²⁸ Seweryn Pollak, *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis].

²⁹ Seweryn Pollak, *O sytuacji tłumacza*, [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pierwodruk: Seweryn Pollak, „O miejsce tłumacza w literaturze”, *Wiatraki* 17 (1966).

³⁰ Seweryn Pollak, *O sytuacji tłumacza*, [maszynopis].

Twórcy o sympatiach lewicowych znający język rosyjski poszukiwali w pisanej w nim poezji źródeł inspiracji ideowej. Wśród czynników sprzyjających zapoznaniu na polskim gruncie Pollak wymieniał działalność popularyzatorską skamandrytów.

Po drugiej wojnie światowej ukazała się antologia *Dwa wieki poezji rosyjskiej*³¹. O ile zdaniem Pollaka jej pierwsze wydanie spełniało standardy związane z dążeniem do uzmysławiania czytelnikom bogactwa twórczości poetyckiej tego kręgu językowego, o tyle jej kolejne wydania już nie, ponieważ na skutek motywowanego względami ideologicznymi usuwania jednych autorów i dodawania innych obraz tej poezji uległ odkształceniu. Na takie deformacje Pollak był wyjątkowo czuły, dawał temu wyraz wielokrotnie, najbardziej dobitnie chyba wówczas, gdy pisał o zatrującym świeżość i intelektualno-artystyczne walory literatury rosyjskiej „czadzie akademii” i „obchodów”. Jeśli chodzi o antologię, to Pollak cenił wysoko tematyczną *Antologię poetów dekabrystów* Ziemowita Fedeckiego, która wydana została w 1952 roku ze wstępem Samuela Fiszmana³², zwracał również uwagę na antologię *Stu trzydziestu poetów*, ze względu na obecność w niej poezji białoruskiej i ukraińskiej, co w tamtym czasie stanowiło wielkie *novum*.

Jak zauważał Pollak, ten drugi, powojenny okres dwudziestowiecznej poezji rosyjskiej to czas ścierania się ze sobą dwóch sprzecznych tendencji. Z jednej strony tłumaczono pisane w języku rosyjskim utwory okolicznościowe z intencją użycia ich do realizacji do różnie rozumianych celów społeczno-politycznych, z drugiej zaś zainteresowanie literaturą rosyjską tworzyło dobrą koniunkturę dla przekładów klasyki. Na tej fali od zakończenia wojny do końca lat 60. XX wieku powstają tłumaczenia dzieł Puszkina (przekłady dramatów, dwa niezależne spolszczenia *Eugeniusza Oniegina* pióra Juliana Tuwima i Adama Ważyka³³), wybór poezji Lermontowa Jana Śpiewaka i Zbigniewa Bieńkowskiego³⁴, przekłady Lermontowowskich wierszy autorstwa Jerzego Zagórskiego³⁵, *Utwory wybrane* Nikołaja Niekrasowa pod redakcją Leopolda Lewina ze wstępem Samuela Fiszmana³⁶.

Osobną rolę – porównywalną do tej, jaką przypisać można tłumaczeniom poezji Jasionina w latach 30. XX wieku – odegrały na gruncie polskim w pierwszym powojennym piętnastoletniu przekłady dzieł Majakowskiego. Jego karierę w języku polskim zapowiadały już *Wiersze* opublikowane w 1940 roku we Lwowie pod redakcją Jerzego Borejszy i Adama Ważyka ze wstępem Jerzego Borejszy³⁷. W wydaniu tym zabrakło wprawdzie

³¹ Seweryn Pollak, *Dwie recepcje literatury rosyjskiej*, [maszynopis].

³² *Antologia poetów dekabrystów*, oprac. Ziemowit Fedecki, wstęp Samuel Fiszman (Warszawa: Książka i Wiedza, 1952).

³³ Aleksander Puszkina, „Eugeniusz Oniegin”, tłum. Julian Tuwim, w: *Lutnia Puszkina. Utwory Aleksandra Puszkina*, wybór i tłum. Julian Tuwim (Warszawa: Czytelnik, 1952); Aleksander Puszkina, „Eugeniusz Oniegin”, tłum. Adam Ważyk (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1952).

³⁴ Michaił Lermontow, *Wybór poezji*, red. Zbigniew Bieńkowski i Jan Śpiewak (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956).

³⁵ Jerzy Zagórski, *Z Lermontowa* (Warszawa: Czytelnik, 1955).

³⁶ Nikołaj Niekrasow, *Utwory wybrane*, red. Leopold Lewin, wstęp Samuel Fiszman (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955).

³⁷ Włodzimierz Majakowski, *Wiersze*, red. Jerzy Borejsza i Adam Ważyk ze wstępem Jerzego Borejszy (Kijów, Lwów: Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych USSR, 1940).

– jak zauważał Pollak – przekładów Brunona Jasińskiego i Tuwima (który przełożył wcześniej *Obłok w spodniach*), pojawiły się za to nowe tłumaczenia: wspomnianego poematu pióra Mieczysława Jastruna i innych utworów, dokonane przez Stanisława Jerzego Leca, Adama Ważyka i Juliana Przybosia. W kolejnych wyborach Majakowskiego jego wczesna twórczość poetycka bywała marginalizowana, a na plan pierwszy wysuwane były wiersze o przesłaniu politycznym. Pollak wspominał też pracę Artura Sandauera³⁸, który ukrywając się w czasie okupacji, tłumaczył na język polski poemat *Dobrze*. Wreszcie w 1956 roku ujrzał światło dzienne trzynomowy wybór dzieł Majakowskiego zredagowany przez Mieczysława Jastruna, Seweryna Pollaka, Anatola Sterna i Adama Ważyka, w którym starano się zniwelować skutki redukcji twórczości tego autora do dzieł o wymowie politycznej³⁹. W przekonaniu tłumacza trudną do przecenienia rolę w przyswajaniu kulturze polskiej wartościowej literatury rosyjskiej odegrała tak zwana seria celofanowa Państwowego Instytutu Wydawniczego. Pollak marzył o tym, by obok *Demona* Lermontowa, wyborów wierszy Tiutczewa, Błoka i Tichonowa, ukazał się zbiór przekładów Borysa Pasternaka. „Sądzę – pisał – że niedaleki już jest czas, gdy obiektywne przyczyny pozwolą na wydanie Borysa Pasternaka”⁴⁰. Udało się to w roku 1962 – w tomie *Poezje*⁴¹.

W polu zainteresowań Seweryna Pollaka jako tłumacza mieściły się nie tylko historia recepcji przekładowej literatury rosyjskiej w Polsce, lecz także teoria i historia teorii przekładu. W obszernym artykule *Z zagadnień teorii przekładu poetyckiego*⁴², zwracając się ku dziejom zarówno praktyki tłumaczeniowej, jak i refleksji nad nią, twórca *Ruchomych granic* przyglądał się temu, w jakich okolicznościach od najdawniejszych czasów wybierano przekład dosłowny, a kiedy, gdzie i dlaczego transpozycję. Rekonstruował też genezę idei przekładu adekwatnego. Przypominał, że od czasów Horacego do końca XVIII wieku konkurowały ze sobą dwa sposoby tłumaczenia literatury. Pierwszy z nich to przekład swobodny, o którym pisali Horacy, Kwintylijan i Cyceron, dominujący w okresie rzymskim i odgrywający w nim niebagatelną rolę czynnika formującego język rodzimy. Drugi to tłumaczenie dosłowne praktykowane przez pisarzy chrześcijańskich, komentatorów Biblii. W średniowieczu to starcie przybrało na sile, a w epoce odrodzenia kwestia tłumaczenia zaczyna jawić się jako szczególnie ważna⁴³. W wiekach XVII i XVIII zaczyna rozwijać się teoria przekładu, a Johann Jakob Hottinger

³⁸ Włodzimierz Majakowski, *Wybór wierszy*, tłum. Artur Sandauer (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1953).

³⁹ Włodzimierz Majakowski, *Poezje*, t. 1, red. Mieczysław Jastrun, Seweryn Pollak, Anatol Stern i Adam Ważyk (Warszawa: Czytelnik, 1957).

⁴⁰ Seweryn Pollak, *Dwie recepcje literatury rosyjskiej*, [maszynopis].

⁴¹ Borys Pasternak, *Poezje*, oprac. i wstęp Seweryn Pollak (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962).

⁴² Seweryn Pollak, *Z zagadnień teorii przekładu poetyckiego*, [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pierwodruk: Seweryn Pollak, „Z zagadnień teorii przekładu poetyckiego”, *Prace Polonistyczne*, Łódź 1948.

⁴³ Pollak przypomina prace Etienne’a Doleta, *La manière de bien traduire d’une langue en autre : d’avantage de la punctuation de la langue françoise* (Lyon: Etienne Dolet, 1540) oraz Joachima du Bellay’a, *La Deffence et Illustration de la Langue Françoise* (Paris: Arnoul L’Angelier, 1549).

formułuje w pracy *Etwas über die neusten Uebersetzerfabriken der Griechen und Römer in Deutschland* prekursorski w stosunku do koncepcji romantyków (między innymi Friedricha Schleiermachersa i braci Schległów) wymóg związany z dążeniem w przekładzie do oddania stylu oryginału. Nadal jednak tłumaczenie niezwykle często ujmowane jest w kategoriach swobodnej transpozycji. Jego rozwojowi sprzyja rozwój nauk filologicznych na gruncie niemieckim i związana z tym większa znajomość języków obcych.

Pollak przypomina także o tym, że pod koniec XIX wieku Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff we wstępie do przekładu *Hipolita* Eurypidesa wyraża oczekiwanie (które zapowiada późniejsze koncepty ekwiwalencji dynamicznej), by przekład zorientowany nie na tłumaczenie słów, ale na dążenie do oddania sensu wywierał na odbiorcach takie samo wrażenie, jakiego doświadczali czytelnicy oryginału.

Pollak, myśląc o przekładzie, wiele uwagi poświęcał zagadnieniu ekwirytmiczności. Jego rozważania nierzadko zyskiwały charakter polemiczny, jak na przykład te dotyczące przekładu cztero- i pięciostopowca jambicznego z języka rosyjskiego na język polski w sytuacjach, w których tłumacze decydowali się spolszczyć te rozwiązania wersyfikacyjne zmieniające system wierszowy na sylabiczny. Tłumacz był skłonny do polemik także wówczas, gdy zderzał się z niekompetentną krytyką⁴⁴.

Obok polemik w jego refleksji przekładoznawczej dominuje forma eseju. W notatkach pozostawionych przez Seweryna Pollaka uderza jego zainteresowanie poglądami innych tłumaczy wyrosłymi z ich praktyki translatorskiej. Tłumacz nie stronił od namysłu nad kryteriami oceny przekładu, czego świadectwem może być na przykład przedstawiona przez niego klasyfikacja błędów przekładu, takich jak: brak ekwirytmiczności tam, gdzie określone rozwiązania rytmiczne oryginału są możliwe do odtworzenia w języku docelowym, co więcej, mają w nim tradycję, niezrozumienie intencji autora tłumaczonego tekstu, zmiana stylu (obrazów, nastroju) przekładu wynikająca z niezajomości stylu epoki, w której tworzył autor, „przestyliżowanie” przekładu, zniekształcenie ideologiczne w przekładzie, narzucanie oryginałowi obcej mu estetyki. W tych rozważaniach Pollak dowartościowuje styl jako kategorię przekładoznawczą. Jego zdaniem o małej wartości tłumaczenia decydują nie pojedyncze lapsusy, ale system błędów skutkujących zmianą stylu oryginału.

Równoległe z szeroko zakrojoną działalnością tłumaczeniową, rozważaniami o charakterze teoretycznym (Pollak redagował także tom *Przekład artystyczny. O sztuce tłumaczenia. Księga druga*⁴⁵) i refleksją zmierzającą do syntetycznego ujęcia historii dwudziestowiecznych przekładów artystycznych z języka rosyjskiego na język polski tłumacz pisał

⁴⁴ Seweryn Pollak, *O rzeczowości recenzji* (polemika z Zofią Kwiecińską), [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pierwodruk: Seweryn Pollak, „O rzeczowości recenzji”, *Polityka* 1961, nr 65; Seweryn Pollak, *Styl. Stylik, stylisko...* (polemika z recenzją Floriana Nieuważnego *Poezji* Mariny Cwietajewej, Warszawa 1968), [maszynopis], Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.

⁴⁵ *Przekład artystyczny. O sztuce tłumaczenia. Księga druga*, red. Seweryn Pollak (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum, 1975).

eseje o Pasternaku, a także spolszczył jego szkice i listy. Teksty o autorze *Doktora Żywago*, takie jak *O poezji Borysa Pasternaka*, *Wokół wierszy Jurija Żywago*, *O poglądach estetycznych Borysa Pasternaka*, *O wczesnej prozie Borysa Pasternaka*, *O korespondencji Pasternaka (Listy, ludzie, losy)*, *Muzyka w poezji Pasternaka*, *Odształcenia w przekładzie poetyckim [Wiersze polskie w przekładach Borysa Pasternaka]*, *Relacja*⁴⁶, weszły do książki *Ruchome granice*, natomiast jego szkice odślaniają w sposób zapośredniczony w tłumaczeniu świat artystyczny i intelektualny tego ważnego dla Seweryna Pollaka autora. Znajdziemy tu między innymi teksty o pisarzach (są wśród nich na przykład akmeistka Anna Achmatowa, kubofuturysta Aleksiej Kruczonych, Heinrich von Kleist, Paul Verlaine), szkice o przekładach dzieł Shakespeare'a oraz *Marii Stuart* Friedricha Schillera, wreszcie tak ważny ze względu na muzyczne wykształcenie Pasternaka esej o Chopinie.

Seweryn Pollak, wybierając Pasternakowskie wiersze do swojego pierwszego zbiorku translatorskiego *Z nowej liryki rosyjskiej*, dokonał wyboru autora (choć nie był to wybór wyłączny) na całe życie, gdyż „[p]rzekład – w rozumieniu twórcy *Ruchomych granic* – to przede wszystkim sztuka wyboru: właściwego poety, właściwego wiersza, właściwego słowa, właściwego rozwiązania rytmicznego”⁴⁷. Ta sztuka wymaga talentu poetyckiego, umiejętności filologicznych, gruntownej znajomości szeroko rozumianego kontekstu, wytrwałości i cierpliwości. Tłumaczenie, uświadamiając językową i kulturową różnicę, „przywraca [w zamian] poczucie jedności świata”⁴⁸.

Bibliografia

Antologia poetów dekabrystów. Oprac. Ziemowit Feddecki. Wstęp Samuel Fiszman. Warszawa: Książka i Wiedza, 1952.

Audycja Elżbiety Skrzyneckiej, *Granice pamięci. Rzecz o Sewerynie Pollaku, część I*. (PR, 28.05.1989), <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021].

Bednarczyk, Monika. „Antropologiczne ścieżki Seweryna Pollaka”. *Teologia Młodych* 1 (2012): 85–95.

Broniewski, Władysław. [Odpowiedź na ankietę] „W pracowniach pisarzy polskich”. *Wiadomości Literackie* 22, (1930): 2.

Dmitroca, Zbigniew. „O Sewerynie Pollaku i jego kręgu”. *Kresy* 1–2 (2008): 182–186.

⁴⁶ Seweryn Pollak, „O poezji Borysa Pasternaka”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 125–137; Seweryn Pollak, „Wokół wierszy Jurija Żywago”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 138–146; Seweryn Pollak, „O poglądach estetycznych Borysa Pasternaka”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 147–160; Seweryn Pollak, „O wczesnej prozie Borysa Pasternaka”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 161–171; Seweryn Pollak, „O korespondencji Pasternaka (Listy, ludzie, losy)”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 172–187; Seweryn Pollak, „Muzyka w poezji Pasternaka”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 188–194; Seweryn Pollak, „Odształcenia w przekładzie poetyckim [Wiersze polskie w przekładach Borysa Pasternaka]”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, Kraków 1988), 195–211; Seweryn Pollak, „Relacja”, w: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*, (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988), 212–218.

⁴⁷ Seweryn Pollak, „Wstęp”, w: *Przybliżenia. Od Tiutczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972].

⁴⁸ Seweryn Pollak, „Wstęp”, w: *Przybliżenia. Od Tiutczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972].

- Engelking, Leszek. „Seweryn Pollak 1907–1987”. *Literatura na Świecie* 3 (1988).
- Faryno, Jerzy. „Nad przekładami Juliana Tuwima z Pasternaka i Swietłowa”. W: *Po obu stronach granicy. Z powiązań kulturalnych polsko-radzieckich w XX-leciu międzywojennym*. Red. Bohdan Galster i Krystyna Sierocka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972.
- Lermontow, Michaił. *Wybór poezji*. Red. Zbigniew Bieńkowski i Jan Śpiewak. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1956.
- Majakowski, Włodzimierz. *Poezje*. T. 1. Red. Mieczysław Jastrun, Seweryn Pollak, Anatol Stern i Adam Ważyk. Warszawa: Czytelnik, 1957.
- Majakowski, Włodzimierz. *Wiersze*. Red. Jerzy Borejsza i Adam Ważyk ze wstępem Jerzego Borejszy. Kijów, Lwów: Państwowe Wydawnictwo Mniejszości Narodowych USSR, 1940.
- Majakowski, Włodzimierz. *Wybór wierszy*. Tłum. Artur Sandauer. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1953.
- Niekrasow, Nikołaj. *Utwory wybrane*. Red. Leopold Lewin. Wstęp Samuel Fiszman. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955.
- O sztuce tłumaczenia*. Red. Michał Rusinek. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1966.
- Pasternak, Borys. „***Tak się zaczyna. Z rokiem, dwoma...”. Tłum. Julian Tuwim. *Wiadomości Literackie* 56 (1933).
- Pasternak, Borys. „Balzak”. Tłum. Julian Tuwim. *Wiadomości Literackie* 56 (1933).
- Pasternak, Borys. „Pamięci Demona Lermontowa”. Tłum. Włodzimierz Słobodnik. W: Włodzimierz Słobodnik, *Spacer nad Wisłą*. Warszawa: Wydawnictwo Kwadryga, 1931.
- Pasternak, Borys. *Poezje*. Oprac. i wstęp Seweryn Pollak. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1962.
- Pasternak, Borys. „Z przesądu”. Tłum. Julian Tuwim. *Wiadomości Literackie* 56, (1933).
- Peiper, Tadeusz. „Nowe usta. Odczyt o poezji”. W: Tadeusz Peiper, *Tędy. Nowe usta*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972.
- Pollak Seweryn. *Dwie recepcje poezji rosyjskiej*, [maszynopis]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.
- Pollak, Seweryn. „Muzyka w poezji Pasternaka”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 188–194.
- Pollak, Seweryn. „O korespondencji Pasternaka (Listy, ludzie, losy)”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 172–187.
- Pollak, Seweryn. „O miejsce tłumacza w literaturze”. *Wiatrak* 17 (1966).
- Pollak, Seweryn. „O poezji Borysa Pasternaka”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 125–137.
- Pollak, Seweryn. „O poglądach estetycznych Borysa Pasternaka”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 147–160.
- Pollak, Seweryn. *O rzeczowości recenzji*, [maszynopis]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.
- Pollak, Seweryn. *O sytuacji tłumacza*, [maszynopis]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.
- Pollak, Seweryn. „O wczesnej prozie Borysa Pasternaka”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 161–171.
- Pollak, Seweryn. „Odształcenia w przekładzie poetyckim [Wiersze polskie w przekładach Borysa Pasternaka]”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 195–211.

- Pollak, Seweryn. *Przemówienie w związku z nagrodą Polskiego PEN-Clubu w 1966 roku za przekłady poezji rosyjskiej*, [maszynopis]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu. Pierwodruk: „Życie Warszawy” 1966, nr 288.
- Pollak, Seweryn. „Relacja”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 212–218.
- Pollak, Seweryn. „Wokół wierszy Jurija Żywago”. W: Seweryn Pollak, *Ruchome granice*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1988, 138–146.
- Pollak, Seweryn. „Wstęp”. W: *Przybliżenia. Od Tiutczewa do współczesności. Wybór przekładów z poezji rosyjskiej*, [maszynopis 1972]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie. Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.
- Pollak, Seweryn. *Z przekładów poetyckich Włodzimierza Słobodnika*, [maszynopis przemówienia wygłoszonego w Polskim PEN-Clubie w 1981 roku z okazji wręczenia Słobodnikowi nagrody za przekłady poetyckie za 1980 rok]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie. Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.
- Pollak, Seweryn. *Z zagadnień teorii przekładu poetyckiego*, [maszynopis]. Archiwum Seweryna Pollaka, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie. Dział rękopisów, 22 inw. 4887 Szkice z teorii i praktyki przekładu.
- Pollak, Seweryn. „Z zagadnień teorii przekładu poetyckiego”. W: *Wyprawy za trzy morza (szkice o literaturze rosyjskiej)*. Warszawa: Czytelnik, 1962.
- Pollak, Seweryn. „Z zagadnień teorii przekładu poetyckiego”. *Prace Polonistyczne* 6 (1948).
- Pomorski, Adam. „O Sewerinie Polljakie”. *Nowa Polska* 11 (2001): 32–42.
- Pomorski, Adam. „O Sewerynie Pollaku (1907–1987)”. *Zeszyty Literackie* 2 (1998).
- „Powstanie kwartalnika «Opinie» [8 sierpnia 1957]”. W: *Kronika życia literackiego w PRL*, oprac. Roman Loth.
- Przekład artystyczny. O sztuce tłumaczenia. Księga druga*. Red. Seweryn Pollak, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo Ossolineum, 1975.
- Puszkina, Aleksander. *Eugeniusz Oniegin*. Tłum. Adam Ważyk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1952.
- Puszkina, Aleksander. „Eugeniusz Oniegin”. Tłum. Julian Tuwim. W: *Lutnia Puszkina. Utwory Aleksandra Puszkina*. Wybór i tłum. Julian Tuwim. Warszawa: Czytelnik, 1952.
- Sawicka, Jadwiga. „Warsztat tłumacza”. W: Jadwiga Sawicka, *Julian Tuwim*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1986.
- Szulc-Woźniak, Agata. „Wydobywając (żydowskość) Seweryna Pollaka”. *Narracje o Zagładzie* 5 (2019): 199–217.
- Tuwim, Julian. *Przekłady poetyckie*. Oprac. Seweryn Pollak. Warszawa: Czytelnik, 1959.
- Tuwim, Julian. *Tłumaczenia poetyckie. Wybór dzieł*. Oprac. Tadeusz Januszewski. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 2006.
- Wywiad z Sewerynem Pollakiem o pracy tłumacza dla Polskiego Radia, (PR, 18.09.1958) <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/2243816,Seweryn-Pollak-tlumacz-Doktora-Zywago> [dostęp: 30.06.2021].
- Z Lermontowa. Tłum. Jerzy Zagórski. Warszawa: Czytelnik, 1955.
- Zbyrowski, Zygmunt. „Poezja Borysa Pasternaka w Polsce”. *Slavia Orientalis* 1 (1965): 83–100.
- Zbyrowski, Zygmunt. „Twórczość Borysa Pasternaka w Polsce (1963–1988)”. W: *Istorija i sowriemiennost’ w russkoj literaturie*. Red. Kazimierz Prus. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski, 2009, 148–154.